

Lukács Olga:

Adalékok az erdélyi románok reformációjához

Az erdélyi románság és a reformáció kapcsolatának historiográfiája azon témák közé tartozik, amelyet különböző korban és különböző történeti iskolákban eltérő módon értelmeztek. Jelentősége napjainkban is vitatott téma. E tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassa a legújabb kutatások eredményét e témában, figyelembe véve a legkülönbözőbb álláspontokat.

A 16. századi románság általános helyzete

A 16. század közepéig az erdélyi román társadalomhoz vajmi kevés jutott el a humanizmus és a reneszánsz hatásából. Ez magyarázható részben azzal, hogy a románságnak nem volt olyan társadalmi elitje, amelyik képviselhette volna őket, illetve jelentős érdekei lettek volna az állam vezetésében, másrészt pedig, nem voltak olyan anyagi forrásaik, amelyek lehetővé tették volna a nagy példányszámú és változatos könyvek kinyomtatását. A románság akkulturációja pedig, még a leggyengébb nyugati szintet sem ütötte meg, ugyanakkor a hívek tömegeit különösebben nem érdekelte a megváltás gondolata.

Az erdélyi románok bevonása a reformáció keretei közé egy nagyobb tervnek volt a része, amely az egész keleti, ortodox egyházat célozta meg.¹ Ennek ellenére, az erdélyi reformátorok minimális energiát fektettek a románok megtérítésébe. A románok egy alaktalan, ismeretlen embertömeget alkottak a fejedelemségen belül, így megtérítésük semmi előnyt nem jelentett volna a helyi reformáció ügyének. Sőt, a nagyrészt írástudatlan, babonákkal sűrűn átszőtt hit fogságában élő románok megtérítése, tetemes anyagi befektetést igényelt volna,

hogy tankönyveket nyomtassanak és osszanak szét köztük, és iskolákat nyissanak és tartsanak fenn tanításukra, mivel a missziós törekvéseknek csak így lehetett volna érvényt szerezni. Ezen kívül pedig a bel- és külpolitikai helyzet sem kedvezett, hiszen a fejedelemség fennmaradásáért küzdött, a Habsburg-, vagy a Török Birodalom bekebelezés elkerülése között lavírozott.

A románok reformációjával kapcsolatosan, tudományosan jól megalapozott, mindenképp újszerű Ana Dumitran történésznek az a megállapítása, hogy a reformáció célja az volt, hogy mind az ortodox, mind a katolikus vallású románokat megnyerjék az új egyháznak. A katolikus románok ez irányban fogékonyabbaknak bizonyultak, valószínűleg ők segítették a román közösség megreformálását célul kitűző felekezeti politika kialakítását is. Dumitran véleménye szerint a román katolikusok abban reménykedtek, hogy a szász és a magyar protestáns egyházak mintájára megalakuló román protestáns egyház létrejötte, az alkotmányos rendbe való betagolódás lehetőségét fogja eredményezni, valamint egy olyan intézményesített egyház megalakulását, amelyben saját nyelvüket használhatták volna.²

A románok vallásos életében is történtek változások a 16. században. Ennek legkézenfekvőbb bizonyítéka a megjelentetett vallásos iratok román fordításai.

Amennyiben ezeket az iratokat tekintjük a hittérítés fegyvereinek, maga a román „reformatori” püspökség is hamarabb keletkezhetett volna, hogy hivatalos keretet adjon a térítésnek. Mivel azonban a románokat alig 1566-ban kezdték el református hitre téríteni, ha annak az évnek az eseményeit is figyelembe vesszük, úgy tűnik, hogy a reformáció a románok körében inkább az unitárius hittel szemben elszenvedett vereség miatt akart kárpótlás lenni. Különösen ha arra gondolunk, hogy amint az unitarianizmus konszolidálódott, úgy a románok szellemi fejlődése egyre kevésbé foglalkoztatta a korábbi hittérítőket, és ismét magukra hagyták őket, hogy az elkezdett reformációt ők maguk folytassák a saját szükségleteik szerint.

¹ Ld. Holban, Maria: En marge de la croisade protestante du groupe de Urach pour la diffusion de l'Evangile dans les langues nationales du Sud-Est Européen – l'épisode Wolff Schreiber. In: *Revue des Études Sud-Est Européennes*. II/1-2. 1964, 129. p.

² Dumitran, Ana: A 16. századi román református püspökség. In *A püspöki intézmények kialakulása és fejlődése Erdélyben 1740-ig*. I., 2010, 119–151.p.

Az 1566-os szebeni országgyűlés felhatalmazta Gheorghe de Sân-georț szuperintendenst arra, hogy az összes román fölött rendelkezzen. Ugyanakkor megbízta azzal is, hogy térítse át őket „az igazi keresztény hitre”, akik már több mint két évtizede kapcsolatba kerültek az új tanokkal. Ugyanis létezett a *Káténak* két fordítása (Szeben 1544 és Brassó 1560),³ és az *Evangeliumok* két román nyelvű fordítása (Filip Maler szláv-román fordítása, amelyet 1551-1553 között nyomtattak Szebenben és a Coresi által 1561-ben kinyomtatott verzió)⁴. Ilyenként,

³ Bianu, Ioan; Hodoș, Nerva, *Bibliografia românească veche, 1508–1830 (Régi román bibliográfia. 1508–1830)* =RRB, IV. kötet, 4. sz. Ezt a kátét Johannes Benkner brassói polgármester adatta ki Coresi nyomdájában *Întrebare creștinească* címen János Zsigmond Zápolya, valamint Sava de Geoagiu-Lancrăm erdélyi ortodox püspök tudtával, Havasalföld metropolitájának, Efremnek címezve. A szakemberek nem tudták pontosan megállapítani, hogy milyen forrásanyagot használtak fel a szerzők, milyen munkából történt a fordítás, és azt sem, hogy honnan származtak a fordítók, bár lutheránus és zwingliánus hatást véltek felfedezni, és ortodox szellemiségű ellenőrzést. Részletesebben erről ld. *Catehismul lui Coresi*. A szöveget elhelyezte, a filológiai és nyelvészeti tanulmányt írta, az indexet összeállította Alexandra Roman Moraru, in *Texte românești din secolul al XVI-lea*. (szerk.) Gheție, Ion, Bukarest, 1982.; Gheție, Ion; Mareș, Alexandru: *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*. Bukarest 1994, 55–64.; Bianu, Ioan; Hodoș, Nerva, *Bibliografia românească veche, 1508–1830*. I., Bukarest 1903, 5.sz. Mivel ebből a nyomtatványból egyetlen példány sem maradt fenn, csak azt lehet biztosan állítani róla, hogy szövegének lutheránus színezete volt. Részletesebben erről ld: Jakó Zsigmond: Pe urmele catehismului românesc din anul 1544. In: *Revista Bibliotecilor*. XXIII. 1970, 11–12. sz.; Demény Lajos, Demény Lídia A: *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comunicări*. Bukarest 1986., a *Tipografia chirilică de la Sibiu la mijlocul secolului al XVI-lea și prima carte apărută în limba română*. és *Încă o dată despre începuturile tiparului în limba română* c. fejezetek.

⁴ RRB, I. kötet, 10. és 12. sz. Johannes Benkner brassói polgármester adatta ki hit-térítés céljából. A nyomtatásban megjelent változatokhoz különböző térségekből származó fordításokat használtak fel, többek között Luther bibliafordítását is. Részletesebben erről lásd: Dimitrescu, Florica (szerk.): *Tetraevangelhelul tipărit de Coresi (Brașov, 1560–1561) comparat cu Evangeliarul lui Radu de la Mănăstiri (1574)*. Bukarest 1963.; Párhuzamos román és szláv nyelvű könyv, amely a négy evangéliumot tartalmazza. A szebeni protestáns körök nyomtatatták ki hittérítés céljából. A román fordítást a szláv szövegről készítették, de ellenőrzői a Luther Márton német bibliafordításával is egybevetették, ami lehetővé tette, hogy a szövegbe

a román református püspökség megalakulását tekintjük a reformáció tanainak a románok közötti elterjedésének természetes következményének. A püspökség működésének éveiben a reformáció nagyobb méreteket öltött a románság körében, még Philip Melancthon is tudott róla⁵, és ez is bizonyítja, hogy megfelelő intézményes keretre volt szükség, amely biztosítsa a káté oktatását, és felügyelje az új egyház működéséhez szükséges kiadói munkát.

Már Luther érdeklődését is felkeltette az, hogy a görögkeletiek nem fogadják el a pápa fennhatóságát, nem hisznek a purgatóriumban, nincs náluk cölíbatús és kovászolt kenyérral végzik az áldozást. Luther nem tartotta eretnekeknek a görögkeletieket, azaz ahogy később az irénikusok, úgy ő sem zárta ki őket Krisztus egyetemes egyházából. Melancthon 1559-ben egy wittenbergi görög diákja, Demetriosz Misszosz révén megküldte II. Józsefát konstantinápolyi pátriárkának az Ágostai hitvallás görögre fordított szövegét. 1573-ban David Ungnad, a bécsi udvar konstantinápolyi követeként, arra kérte a tübingeni protestáns professzorokat, hogy küldjenek az Oszmán Birodalom fővárosába egy görögül tudó diákot, akit ő arra szeretne felkészíteni, hogy prédikálni induljon a görögök közé. Martin Crusius Stephan Gerlachot küldte Ungnadhöz Konstantinápolyba, akit még a pátriárka, II. Jeremiás is fogadott. A sikeren felbuzdulva Crusius 1574-ben levélben felvetette II. Jeremiásnak a két protestáns és az ortodox egyház uniójának gondolatát. A pátriárka válasza nem volt elutasító, ezért a tübingeni teológusok gyorsan írtak még két levelet, amelyekben immár komoly teológiai kérdéseket (keresztség, szentsé-

bizonyos, láthatólag lutheránus hatások is bekerüljenek. Részletesebben erről lásd: *Evangeliarul slavo-român de la Sibiu. 1551-1553*. A bevezető filológiai tanulmányt Emil Petrovici akadémikus írta. A bevezető történelmi tanulmányt Demény Lajos írta, Bukarest 1971.; Márza, Eva: Un fragment din Evangeliarul slavo-român de la Sibiu (1551-1553). In *Limba Română*, XXVII, 1978. 2. sz., és az előbbi lábjegyzetben idézett, Demény Lajos és A. Demény Lídia művében található két fejezet.

⁵ Papacostea, Șerban: Moldova în epoca Reformei. Contribuție la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea, *Studii. Revistă de istorie*, XI/4, 1958, 60; Crăciun, Maria: *Protestantism și ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*. Kolozsvár 1996, 38. p.

gek, szabad akarat, jócselekedetek, úrvacsora, hit általi üdvözülés, egyházi szertartás stb.) feszegettek. Ekkor azonban kitört a vita, ugyanis II. Jeremiás pátriárka nem értett egyet a protestáns hitelvekkel, s ennek következtében Crusiusék⁶ is elhatárolódtak 1581-ben a pátriárka nézeteitől.⁷

A román történetírók között vannak olyan felhangok, amelyek szerint, egyes korabeli dokumentumok bizonyítják, hogy az új tanok hívei elsősorban a román katolikusok közül származtak: 1564-ben egy országgyűlési határozat szerint a karánsebesi templomot együtt használják a „Romanae religionis” hívei és az „evangelij professores.”⁸

Ugyancsak dokumentumokra hivatkoznak történészek, mint Bogdan Ivanov,⁹ azt bizonyítva, hogy az 1544-ben kinyomtatott *Kátét* nem minden ortodox vallású hívő vetette el, mert voltak olyanok is, akik kedvezően fogadták azt, és „szent dolognak” tartották. Meglátásom szerint, az említett korabeli iratokból leginkább annak igénye sugárzik át, hogy a mindenki által megértett, anyanyelven írott Igére volt szükség, azaz román nyelvű könyvekre. Ezt Coresi is megfogalmazta nyomtatványai elő- és utószavában, és fellelhetjük ezt az igényt a nyomtatványok különböző nyelvváltozataiban is, ami azt bizonyítja, hogy különböző földrajzi térségekben készült fordítások már előbb is léteztek és használatban voltak.¹⁰

Gheorghe de Sângeorș szuperintendens 1567-ben összehívta a zsinatot, amelyben felkarolta az „igaz hitet”, és kötelezővé tette a román

⁶ Vö. Kecskeméti Gábor: Egy alig ismert 16. századi humanista: a körmočbányai Paulus Rosa, *ItK*, 111/2007, 639–664; Uő. „A böcsületre kihaladott ékes és mesterseges szóllás, írás”: A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján. In *Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok*, Budapest Universitas, 2007.

⁷ Ld. Wendebourg, Dorothea: *Reformation und Orthodoxie: Der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573–1581*. Göttingen 1986, 37. p.

⁸ Hurmuzaki, Eudoxiu; Iorga, Nicolae: *Documente privitoare la istoria românilor*. II/5, Bukarest 1911, 559. p.

⁹ Ivanov, Bogdan: Az erdélyi ortodox püspökség a reformációtól a karlóczai békéig. In: *A püspöki intézmények kialakulása és fejlődése Erdélyben 1740-ig*. I., 2010, 13–38. p.

¹⁰ Adalbert Wurmloch lelkész nyilatkozata szerint. Vö. Bianu, Ioan; Hodoș, Nerva: *Bibliografia românească veche. 1508–1830*. I/22, Bukarest 1903.

nyelv egyházi használatát. Minden kezdeményezés és támogatás ellenére az 1568-ban Tordán megrendezett országgyűlés a román kálvinista püspökség kudarcát állapítja meg, mivel számos „országbeli román nem vetette alá magát a kálvinista püspöknek, hanem a régi papjaikra hallgatott.”¹¹ A román püspöki tisztséget betöltő Tordas Pál és Mihály is folytatták a kálvinista hittérítést, sőt még az ortodoxia reformálásával is megpróbálkoztak: az „írásos alapokat nélkülöző” ortodox tanok eltávolítása, a szentek imáadásának és a halotti imáknak megszüntetése, a kálvini tanoknak megfelelő katekizmus kötelezővé tétele és a misék román nyelvű levezetése által.¹²

A román történészek¹³ az 1568-as országgyűléssel kapcsolatosan a leggyakrabban hangoztatott véleménye a tolerancia hiánya. Értelmességükben, ez a magatartás mintegy a római katolikus egyház vallási türelmetlenségének a folytatása és az országgyűlésen a rendek azt kívánták elérni, hogy az erdélyi románokat szakítsák el a román társadalom többi részétől, mivel a román fejedelemségekkel folytatott kapcsolat, fenyegette az erdélyi fejedelemség polgári rendjét és békéjét.¹⁴ Mind ezen kritika ellenére, a történészek ez a tábora elfogadja, hogy a román református püspökség tette meg az első kísérletet a nemzeti identitás kifejeződésére, azzal, hogy a románok (protestáns) egyházaként jött létre, amely terv szerint a magyar és szász protestáns egyházakkal működött volna együtt.

Szintén e történeti iskola képviselői fogalmazzák meg a következő kérdéseket: Vajon ennek az egyháznak a megalakulásában mekkora szerepet játszott a románok római eredetének öntudata? Vajon ezt már a 16. század utolsó évtizedeiben ideologizálták? Vajon csak a katolikus és protestáns iskolákban, a nyugati szellemiségű oktatás révén elsajátított latin ismerős mivoltának volt köszönhető az, hogy a kálvinista románok elkezdték a latin ábécét használni, és a Szászvárosi *Öszövétség*

¹¹ Păcurariu, Mircea: *Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*. Kolozsvár 1992, 126. p.

¹² Uo.

¹³ Többek között Ion-Aurel Pop, Alexandru Moraru, Vasile Leb, Bogdan Ivanovra gondolunk.

¹⁴ Dumitran, Ana: (2010) *i. m.* 146. p.

kísérőszövegeiben népvüket „rumân”-ról „român”-ra cserélték? Biztos választ nem lehet adni egyik kérdésre sem. Ana Dumitran meglatásában, mind a katolikus és protestáns románok latin nyelvismere, mind a románok római eredetének öntudata, sőt még ennek az öntudatnak az ideologizálása is, mégha az nem is szándékosan ment végbe, de vitathatatlan tényeknek számítnak már ebben a korban.¹⁵

E körülményeket figyelembe véve, nem csoda tehát, ha a román református püspökségnek nem sikerült az 1566-ban meghatározott irányvonalat tartania. Mivel a románok közötti reformáció csupán a püspökök kinevezésére szorítkozott, és ezeknek sem nyújtottak a hatóságok hathatós és folyamatos segítséget, és mivel arra sem volt lehetőség, hogy a reformációt karizmatikus egyéniségek támogassák, így a felülről lefelé történő kényszerű bevezetése már eleve kudarcra volt ítélve.¹⁶

Köztudott, hogy a többszörös felekezetváltás gyakori jelenség volt a 16. században. Helyzetekben a felekezetváltoztatást a társadalmi és politikai előnyök megtartása határozta meg. A 16-17. században a románoknak még nem volt motivációjuk arra, hogy kálvinistáká váljanak, és ragaszkodjanak e hithez abban a korban, amikor az unitarianizmus előretörése virágkorát élte.¹⁷

Megállapíthatjuk, hogy 1566-ig, a román református püspökség megalakulásának évéig, a protestantizmusra áttértek nagy része, a lutheránus vallásnak voltak a hívei, viszont az „evangélikus” jelzöt nem ajánlatos minden esetben a lutheri tanok követőjeként értelmeznünk. Példaként, „evangélikusoknak” hívják 1564-ben a karánsebesi

¹⁵ Uo. 150. p.

¹⁶ Valószínű, hogy az alázatos, oláh eredetű unitárius Gheorghe Crăciun a maga apokaliptikus és látomásos jellegű prédikációival több hívet tudott toborozni magának, mint a román szuperintendensek tudós filologizálása. Saját megfogalmazott hitvallás, egy „doktor”, vagy teológus, vagy legalább egy próféta segítségével híján a román kálvinizmus csupán egy jelentéktelen és szokatlan reformkísérlet volt. Éppen ezért tekintik és fogadják el olyan nehezen reformációnak egyáltalán a történészek. A román reformációnak nem sikerült dogmatikai, teológiai stb. szempontból új értékrendszert teremteni, de ennek ellenére felélesztette az erdélyi románok hitét és valóságosan az ortodox értékrendszer alapjaira helyezte azt.

¹⁷ Dumitran, Ana (2010) : *i. m.* 148. p.

románokat is, akik ekkor kapják meg a templomuk használati jogát a katolikusokkal közösen¹⁸. Szintén „evangélikus” a Sava püspök által 1570-ben, a román kálvinizmus hivatalossá tétele után négy évvel, megtagadott hitvallás is.¹⁹

Helyesebb, ha a románok „hivatalos” beillesztését a protestantizmus soraiba „román reformációnak” nevezzük, mivel összességében nézve, ez a reformáció másnak bizonyult, mint a nyugati keresztyén-ség palettáján megjelent minden más protestáns felekezet.

Az ortodoxok a 17. században, ugyanúgy, mint a korábbi században, megtúrt felekezetnek számítottak, nem rendelkeztek alkotmány által biztosított státussal, kizárólag a fejedelem jóakarától függött létjogosultságuk, „amíg a fejedelem és az ország lakossága jónak látja.”

Több véleménnyel találkozunk a fejedelemség korabeli románság vallásosságáról és a román reformációról.

Egyik legújabb vélemény az Ana Dumitran történészé, aki úgy véli, hogy a 17. század a „keleti ortodoxia reneszánszának” évszázada volt. Ha nem is ment végbe teljesen a keleti keresztyénység köreiben a nyugati típusú reformáció, de ennek ellenére különböző modernizációs igény fogalmazódott meg az ortodoxok körében is. Példa erre: az egyházi szerkezet átalakulása, a nemzeti nyelvek előretörése az egyházi szertartásokban és könyvekben, a hitviták és az egyházi román értelmiségi réteg megjelenése stb. Ezeket a megvalósulásokat nevezi Dumitran „ortodox reformációnak.”²⁰ Ezzel a megfogalmazással Ana Dumitran továbbvitte Nicolae Iorga már 1938-ban hangoztatott gondolatát, amely szerint, az erdélyi román reformáció sokkal bonyolultabb jelenség annál, semmint hogy a magyarosítás kifejezéssel le lehetne írni: „Soha nem mondtam, hogy a reformáció magyarosítás lett volna. Csak azt mondtam: volt kálvinista propaganda és ez nekünk használt. Ugyanakkor nem beszélhetünk a magyar kálvinisták külön-

¹⁸ Szilágyi Sándor: *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae/Erdélyi Országgyűlési Emlékek (EOE)*. II., Budapest 1876, 224. p.

¹⁹ Veress, Andrei: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*. I., Bukarest 1929, 292. p.

²⁰ Dumitran, Ana: *Religie ortodoxă – religie reformată*. Kolozsvár, Editura Nereamiae – Cristian Matos 2004, 74–75. p., 345–354. p.

leges vágyáról, hogy minket civilizáljanak. Sem ez, sem az. Egészen más jellegű történeti folyamat.”²¹

Cirill Lukarisz pátriárka körüli tézisek és antitézisek

Bethlen Gábornak az ortodoxok iránti érdeklődése szintén a vitatott témák egyike. A történészek véleményét három csoportba tagolhatjuk: egyesek, s elsősorban az ortodox történészek,²² egyértelmű kálvinista prozelitizmust, s azzal együttjáró magyarosítást látnak Bethlen Gábor és a fejedelmek intézkedéseiben, amellyel szemben teljes elzárkózást tanúsított a hitét megőrizni szándékozó román ortodoxok erdélyi tömege. A második tábor, főleg a magyar történészek tábora, az ortodox vezetők részéről nyitottságot, s a reformáció iránti fogékonyságot vélnek felfedezni. A harmadik csoport pedig a Nagy Levente történészé, aki részben politikai megfontoltságot lát Bethlen Gábor részéről, akinek egyre nagyon érdeke volt Lengyelországban, ahol a Habsburg monarchiának már 1596-ban sikerült Brestben létrehoznia a ruténok között a katolikus uniót, s fenntartása és érdeke elsősorban politikai színezetű volt. Másrészt viszont, Nagy Levente meglátásában, a kálvinista reformáció elvi alapokon tartózkodott az erőszaktól, s a református fejedelmek és a református püspökök szándéka nem a románság alávetése vagy a magyarság szupremációjának megszerzése volt, hanem az integrálás, elsősorban nem nemzeti, nyelvi, etnikai, hanem a vallási és az előbb említett okok miatt, politikai vonatkozásban. Meglátásában az integrálásnak szándéka egybeesik – időben is – az irénikus mozgalom fénykorával. Ugyanis, német hatásra, s elsősorban a Heidelbergből hazaérkezett reformátorok hatására, 1606–1620 között alakult ki az a nézet, hogy valójában csak egy egyház van, ezért felesleges a különböző felekezetek közötti vita.²³

²¹ Iorga, Nicolae: *Lupta științifică împotriva dreptului românesc*. București 1938, 18.p.; Miskolczy Ambrus: *Eszmék és téveszmék*. Budapest Bereményi Könyvkiadó–ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, 1994, 91. p.

²² Ioan-Aurel Pop, Ioan Vasile Leb, Aurel Jivi.

²³ Nagy Levente: Az erdélyi irénizmus és a román reformáció, avagy Bethlen Gábor esete Kirill Lukarisszal. In *Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK 2011, 292–304. p.

A következőkben röviden ecseteljük az ortodox történészek argumentumait Bethlen Gábor ortodoxokkal kapcsolatos intézkedéseiről. Meglátásuk szerint az ország kálvinista és magyar fejedelme, Bethlen Gábor (1613–1629) bizonyos fokú jóindulatot tanúsított az ortodox hitűekkel és egyben a románokkal szemben is. Ezirányú értelmezést első ízben Zenovie Pâclișeanu fogalmazta meg, aki részletesen ismertette Bethlen Gábornak az erdélyi románok irányába tett pozitív intézkedéseit.

Pâclișeanu arról is említést tett, hogy Bethlen fordítottatta le elsőként a teljes Szentírást román nyelvre, amelyet azonban nem sikerült kinyomtatnia.²⁴ A román egyháztörténész fő mondanivalója, hogy Bethlen nemcsak az erdélyi, hanem a Kárpátokon túli románokat is kálvinistává akarta tenni, és a három országot egy protestáns Daciába szeretne volna egyesíteni. Ezt a koncepcióját elsősorban a konstantinápolyi pátriárka, Cirill Lukarisz²⁵ által Bethlennek írt levél (1629. szeptember 2.) részletes elemzésével igyekezett bizonyítani.

²⁴ Pâclișeanu, Zenovie: *Biserica românească și calvinismul sub principile Gavrilă Bethlen*. Kolozsvár, Cultura Creștină, 2/1912-1913, 64–70.p. Arról, hogy Bethlen lefordíttatta a Bibliát románra, Redmecz T. János számolt be: A felséges Bethlen Gábornak [...] ötrédbéli Isten anyaszentegyházával cselekedett jótéteményeiről [Kassa, 1622], Makkai László (szerk.): *Bethlen Gábor emlékezete*. Budapest Európa Könyvkiadó, 1980, 579. p.

²⁵ Lukarisz a keleti ortodoxia egyik legismertebb és egyben legellentmondásosabb alakja. 1570-ben született Kréta szigetén. Tanulmányait Padovában és Velencében végezte, majd 1595-ben az alexandriai pátriárka, Meletie Pigas syncellusa lett. Ebben a minőségében küldték Lengyelországba, hogy az ortodox rutének katolikus unióját megakadályozza. 1596-ban a breszti zsinaton, ahol végül is kimondták a lengyelországi rutének unióját, Lukarisz is részt vett, és természetesen hevesen ellenezte azt. 1601-1620 között alexandriai pátriárka volt, közben többször is megfordult a román vajdaságokban. 1615 őszén Târgovișteben kiadott egy enciklikát, melyben hat pontban összefoglalta a keleti ortodoxia hittételeit, és egyben előre kiátkozta azokat, akik elfogadják a katolikus újításokat. 1620-ban konstantinápolyi pátriárkává választották, állítólag a szászországi protestánsok által gyűjtött pénz segítségével. 1620-tól ötször vesztette el pátriárkai székét és ötször szerezte azt vissza. 1638. június 29-én a szultán emberei már azon a hajón megfojtották Lukariszt, amely száműzetése helyszínére vitte volna. Lukarisz megjelent műveit még életében vita kísérte. Legnagyobb vihart természetesen hitvallása kavarta.

Păclișeanu elmélete komoly hagyománnyá nőtte ki magát és a román kutatók nagy része a mai napig a magáénak vallják. A Bethlen dáciai királyságára vonatkozó elméletek, néhány korabeli híresztelésre mennek vissza. 1624-ben a konstantinápolyi velencei és angol követek azt a hírt terjesztették, hogy Bethlen a császár és a pápa támogatásával a három fejedelemség (Erdély, Havasalföld, Moldva) egyesítésével új királyságot szeretne létrehozni. Itt mellékesen szeretnénk megjegyezni, hogy e teóriát egyes magyar történészek is képviselik,²⁶ míg mások bebizonyították e hírnek a hamisságát.²⁷

Továbbá, a román történészek szerint, Bethlen Gábor Cirill Lukarisz ökumenikus pátriárkához fordult kívánságával, hogy valamely módon törvényesítse a román néppel kapcsolatos terveit. A fejedelmet az is bátorította e tervében, hogy a pátriárka elismerésnek örvendett bizonyos protestáns körökben. Bethlen Gábor közölte az erdélyi románok kálvinista hitre történő áttérítésének tervét, és a magas rangú egyházi vezető megértését, valamint támogatását kérte ez ügyben, továbbá felfedte politikai terveinek egyéb indokait is.²⁸ A kálvinista fejedelem

A Confessio fidei reverendissimi Domini Cyrilli patriarchae Constantinopolitani 1629-ben jelent meg latinul Genfben. Ebben nyíltan protestáns elveket hirdetett: a keresztény egyház feje nem a pápa, hanem Jézus Krisztus, csak két szentség van, az eukharisztia és a keresztség, a purgatóriumot koholmánynak minősítette, az ember hit által és nem cselekedeteiből igazul meg stb. Már a kortársakban is felmerült a kétely, hogy a Confessiót valójában nem Lukarisz írta.

²⁶ Bethlen protestáns Dáciaja nem a román történészek leleménye. Sokan a magyar kutatók közül is magukénak vallották ezt az elképzelést: Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*. Budapest, Lampel Róbert, 1899, 502.p.; Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. Budapest, MTA Történelmi Bizottsága, 1879.

²⁷ 1627 végén pedig Pázmány Péter egyik levelében bukkan fel az az információ, hogy Bethlen a Portától azt kérte: engedje át neki a két vajdaságot, majd nyilvánítsa őt Dacia királyának. Makkai László szerint a Bethlen dáciai királyságára vonatkozó megállapítások koholmányok, és csak a Habsburg diplomácia terjesztette azokat Bethlen lejáratása érdekében. A Román Tudományos Akadémia által nemrég kiadott tizkötetes reprezentatív összefoglalás még azt írja, hogy 1627-ben Bethlen kész tervvel rendelkezett a „három román ország” egyesítése ügyében. Pázmány levele II. Ferdinándhoz, Nagyszombat, 1627. december 28. Hanuy Ferenc (s. a. r.): *Pázmány Péter Összegyűjtött levelei*. I, 1910, 669. p.

²⁸ Vö. Pop Ioan-Aurel: Patriarhul Chiril Lucaris si românii din Transilvania. In: *Magazin Istoric*, Mai, 2000.

Bethlen Gábor (1613–1629) és Cirill Lukarisz konstantinápolyi pátriárka (1572–1638) közti, az erdélyi ortodox románok kálvinista hitre történő áttérítésének jóváhagyását célzó párbeszédnek köszönhetően született meg a kor egyik legfontosabb, az erdélyi románok egyházi státusára vonatkozó dokumentuma.

Bár csupán a pátriárka 1629. szeptember 2-án adott válasza ismert, ennek ellenére leszűrhető Bethlen fejedelemnek a terve.²⁹ Bethlen Gábor 1628–1629. évi tervei jól ismertek. A fejedelem szeretett volna bekapcsolódni egy lengyel-ellenes orosz–svéd–török koalícióba. Bethlen végső célja a lengyel korona megszerzése lett volna. A velencei követ jelentéseiből kiderül, hogy Bethlennek ezt a tervét Lukarisz is támogatta, főleg azért, mert abban bízott, hogy ha Lengyelországban protestáns király lesz, akkor az megfékezi az ottani ortodoxok kárára terjeszkedő katolikusokat.

Ion-Aurel Pop szerint viszont, Bethlen nem a dáciai királyság miatt szeretete volna az erdélyi románokat kálvinistává tenni, hanem azért, hogy megszüntesse az ország vallási sokszínűségét, mert azok a legboldogabb országok, ahol az alattvalók vallása megegyezik a fejedelem vallásával. Pop szerint azért nem sikerült Bethlennek a terve, mert az erdélyi és a Kárpátokon-túli románokban ekkor már nagyon erős volt az etnikai és vallási összetartozás tudata, és az erdélyi románok nem akartak elszakadni a vajdaságbeli hittestvéreiktől.³⁰

A levél tartalmát az alábbiakban ismertetni fogjuk, de előtte szükséges bemutatnunk a fentiekben elkezdett ortodox történészek álláspontját. A fejedelem úgy vélte, hogy a kálvini hit felvételével a román papok részesülhetnének a könyvek nyújtotta felvilágosodásban, és hogy a papok Kálvin új tanaira történő áttérését megleléssel fogadná Svédország királya (II. Gusztáv Adolf, Cirill Lukarisz csodálója), a brandenburgi választófejedelem és a német protestáns hercegek. A fejedelem számára megírt válaszleveléből viszont kiviláglik

²⁹ Ivanov, Bogdan (2008): *i. m.*

³⁰ Pop, Ioan-Aurel: Patriarhul Kirill Lukaris despre unitatea etno-confesională a românilor. In Andea, Avram (szerk.): *Studii de istorie medievală și premodernă: Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române*. Kolozsvár, Presa Universitară Clujeană, 2003, 315–321.p.

Cirill Lukarisz pátriárka valódi véleménye a kálvinizmusról, amely vélemény, az ortodox történétírók szerint, rendkívüli módon különbözik a neki tulajdonított reformátor „ízű”, és Genfben az 1629-es, valamint 1633-as évben kiadott *Confessio* című műben megfogalmazottól.³¹

Ezzel a fenti véleménnyel polemizál Lukács Tamás, akinek a meggyőződése, hogy a konstantinápolyi ökumenikus pátriárka azon túl, hogy kész volt reformokat egyházában fogantatni, egyértelmű közeledést mutatott a reformáció iránt.³² Neki tulajdonítja a *Confessio*-t, s levonja a következtetést, hogy Cirill Lukarisz pátriárka tisztában lehetett azzal, hogy műve miatt sok megpróbáltatásban lesz része a jövőben. A reformáció tanainak felkarolása elsősorban az ügy politikai vonzatai miatt jelentett számára veszélyt.

A vallási szempontból alapvetően türelmes török hatóságokat nem zavarta a képtisztelettől elforduló református tanítás, az osztrák császárt és a francia királyt azonban aggasztotta egy angol-holland-német-erdélyi-görög protestáns tengely lehetősége. Emiatt a két hatalom, a pátriárka belső ellenzékével és egy illegitim ellen-pátriárkával karöltve igyekezett megfosztatni Cirillt tisztségétől.³³

A Cirill Lukarisz levelét Szilády Áron és Szilágyi Sándor közölte 1869-ben.³⁴

³¹ Mindezek ellenére, továbbra is komoly vita tárgyát képezi a pátriárka életműve. Ortodox szerzők tollából napvilágot látott olyan vélemény, miszerint a *Confessio Fidei* valójában hamisítvány, amelyet a pátriárka nevével adtak ki ismeretlen protestáns szerzők. Ám ez az álláspont nem ad magyarázatot arra, hogy a hitvallással kapcsolatban miért nincsen még nyoma sem bármiféle tiltakozásnak vagy visszavonásnak a pátriárka részéről. Egy másik vélemény szerint Cirill csupán saját politikai pozícióinak erősítése és a protestáns hatalmak diplomáciai védelmének elnyerése érdekében fogalmazta meg a *Confessio*-t. Ld. Niculescu, Alexandru: *Avatarurile protestantismului românesc – Reforma, Reformele*. In: *Revista Literară Vatra*, 9–10/2005, 168–173. p.

³² Lukács Tamás: *Egy elfeledett reformátor: Cirill Lukarisz (1572-1638)*, a „protestáns pátriárka”. *Confessio*, 4/2004, 83–88. p.

³³ Uo. 88. p.

³⁴ Szilády Áron – Szilágyi Sándor: *Török-magyarkori állam-okmánytár*. Budapest 1869, 137–140. p.

A levélben arról van szó, hogy Bethlen már többször írt Lukarisznak és követői által is megkereste őt, azért, hogy az erdélyi románok megreformálásában a pátriárka segítségét kérje. Lukarisz válaszából értesülünk arról, hogy miként látta az erdélyi románok vallásügyi helyzetét Bethlen. A fejedelem szerint a román papok tudatlansága és tanulatlansága már-már a fejedelmi hatalmat veszélyeztette. Ezért Bethlen titkos ajánlattal fordult a pátriárkához:

„Mivel azonban az az ajánlat, amelyet fenséged eme jóakarátának bére fejében mintegy kitűzött, avagy az, amelyet a lehetőleg titkosan írott leveleiben ránk bízott, olyas valami, hogy azt világosan megérteni képesek nem vagyunk, de, sőt, ha legvilágosabban volna is följegyezve, azt megérteni főpátriárkai tisztünk még sem engedné meg – ebből könnyen beláthatja fenséged, hogy mi az effajta dolgokhoz nyílt segítségünket semmiképpen sem nyújthatjuk. (...) Hogy pedig fenségednek ez ügyet illető ajánlata sokkal könnyebben remélhetne célt érni azzal, ha Genadius [1627-1634 körül gyulafehérvári román püspök], azon vidékek püspöke, még oly csekély biztatást is kapna tőlünk, azt természetesen értjük, valamint azt is, hogy ugyanazon Genadiust könnyűszerrel rá lehetne venni a hallgatásra, azután meg a cselekvésre, ha csak mi nem hallunk semmit és szemet hunyunk, hanem hát a titkoknak is meg van igen gyakran az ő fatumok.”³⁵

A következő részből kiderül, hogy Bethlen azt szerette volna, hogy az erdélyi románok csak és kizárólag a kálvinista vallást vegyék fel. Ezt azonban Lukarisz, a többi felekezet ellenállása miatt, megvalósíthatatlannak tartotta, hiszen a legnagyobb akadály az erdélyi és a vajdaságbeli románok együvé tartozásának szívós érzése volt.³⁶

A levél hitelességét Nagy Levente cáfolja és a következő tényekkel támasztja alá:

³⁵ Lukarisz latin nyelvű levelét Jancsó Benedek fordításában idézem: Jancsó Benedek: *i. m.* 504–505. p.

³⁶ Rezachevici, Constantin: *Viața politică în primele trei decenii ale secolului al XVII-lea: Epoca lui Radu Șerban, a Movileștilor și a lui Gabriel Bethlen*. In: Cădea, Virgil (szerk.): *Istoria românilor*, Bukarest, Editura Enciclopedică, V/2003, 94. p.; Pop, Ioan-Aurel (2003): *i. m.* 315–321. p.

Bod Péter magyarul és latinul megírta az erdélyi románok egyház- és vallástörténetét, számos oklevelet közölt Bethlen Gábor és a Rákócziak korából. Nagy Levente meglátásában, ha meglelt volna Bodnak Lukarisz levele, minden bizonnyal említette, illetve használta volna. Azonban létezik egy fontos tény: Kemény oklevél-hamisításainak nagy részét az erdélyi románok rovására követte el. Különösen megszaporodtak ezek a hamisítások az 1848-1849. évi forradalom után, amikor a román felkelők feldúlták gerendi kastélyát.³⁷

Ezeknek a hamisításoknak egyik legfőbb jellegzetességük, hogy Kemény János olyan eseményeket konstruált a múltból, amelyek valójában nem történtek meg, de a 19. századi román értelmiségiek gyenge lábakon álló elképzeléseit támogatták. Egyik ilyen tézisük a román értelmiségieknek az volt, hogy az erdélyi magyar arisztokráciának nagy része elmagyarosodott román kenéz. Ennek igazolására kevés oklevél állt rendelkezésükre, így aztán Kemény nyomban kitalált néhány erdélyi román kenéz familiát, és el is látta őket kiváltságokkal.

Kemény másik vesszőparipája a románok tudatlanságának és tanulatlanságának kipellengérezése volt, ezért kitalált egy 1808-ban felállított román nyelvművelő társaságot és hamisított is annak nevében egy csípősen ironikus alapító okiratot.³⁸ A Lukarisz-féle levél ugyanilyen séma szerint épül fel: ironikusan és eltúlozva ecseteli az erdélyi románok tudatlanságát, majd visszavetíti a 19. századra jellemző állapotot a 17. század elejére: az erdélyi és a vajdaságbeli románok etnikai és vallási összetartozását. Ugyanakkor, figyelmen kívül hagyja a 17. századi

³⁷ Mályusz Elemér: Gróf Kemény József oklevél-hamisítványai. In: *Levéltári Közlemények*, LIX/1988, 198–215. p.; Uő. Kemény János „könyvhamisításai”, MKSZ, 1993, 192–197.p.; Ld. még Fazekas Sándor: „Ez szomorú gyász hír megvitelére”: Mindszenti Gábor emlékiratáról. In: *ItK*, 107/2003, 243–260.p.; Mészárosné Varga Bernadett: Sárvári Gergely 1570-es, ismeretlen munkájáról (Hiteles-e „Az szent vallásnak védelmezése” című mű leírása?). In: *MKSZ*, 2007, 96–104. p.; Szentmártoni Szabó Gábor: Antonio Bonfini és cenotafiuma Óbudán. In: *Napút*, 7/2009, 98–101 p.

³⁸ Vö. Nagy Levente: Kemény József „Román Nyelvművelő Intézete” A hamisítás és mítoszteremtés divatjához, in Miskolczy Ambrus (szerk.): *Mítoszok nyomában...: Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon*. Budapest, ELTE Román Filológiai Tan-szék, KSH Levéltára, 2004, 189–211. p.

viszonyokat: így például az irénizmust, vagy azt, hogy Lukarisz a levél szellemével homlokegyenest ellenkező nézeteket képviselt 1629-ben. Elképzelhető viszont, hogy nem a teljes levelet, hanem csak egyes részeit hamisította Kemény, hisz ez is bevett módszere volt.³⁹

Megnyugtatóan akkor lehetne tisztázni az ügyet, ha előkerülne Lukarisz eredeti levele.⁴⁰

Összegzésként: az ortodox románság nem tanúsított semmilyen szervezett ellenállást, a reformáció hittérítési próbálkozásai általános értelemben kudarcnak bizonyultak. Nicolae Iorga találón fogalmazza meg a kudarc okát, hogy valójában a magyar kálvinizmus túlságosan bonyolult, rideg és megvető vonásainak tudható be az idegen tanok ösztönös elutasítása, mind a teológiailag kevésbé művelt román papok, mind a világi emberek részéről.⁴¹

³⁹ Nagy Levente (2011): i. m. 303. p.

⁴⁰ Uo. 301. p.

⁴¹ Bernath, Mathias: *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*. Wolf, Marionela (ford.), Kolozsvár, Editura Dacia, 1994. 93. p.